

## INLEIDING

\* \* \*

Zwaar drukt de Kroon van Monomach.  
*Aleksandr Poesjkin, Boris Godoenov*

Macht hebben over zichzelf is de hoogste macht.  
*Seneca, Brieven aan Lucilius*

Het was moeilijk om tsaar te zijn. Rusland is geen eenvoudig land om te besturen. Twintig vorsten uit de Romanovdynastie heersten 304 jaar lang, van 1613 tot het tsarenrijk in 1917 ten onder ging als gevolg van de Russische Revolutie. De heerschappij van de Romanovs begon met de troonsbestijging van Ivan de Verschrikkelijke en eindigde ten tijde van Raspoetin. Hoewel de tragische ondergang van de laatste tsaar en zijn gezin voor romantische kroniekschrijvers aanleiding was te denken dat er een vloek op de familie rustte, waren de Romanovs in feite de meest spectaculair succesvolle machthebbers sinds de Mongolen. Na het aantreden van de Romanovs in 1613 groeide het Russische Rijk naar schatting met 142 vierkante kilometer per dag, oftewel 52.000 vierkante kilometer per jaar. Aan het einde van de negentiende eeuw heersten ze over een zesde van het totale aardoppervlak – en nog altijd breidde hun rijk zich uit. Het opbouwen van een rijk zat de Romanovs in het bloed.

In sommige opzichten is dit boek een onderzoek naar persoonlijkheden en het deformerende effect dat de absolute macht op mensen kan hebben. Het is deels het verhaal van een familie, van liefdes, huwelijken, overspel en kinderen, maar het wijkt tegelijk nadrukkelijk van dit soort verhalen af – koninklijke families zijn altijd bijzonder, omdat macht de traditionele familiebanden zowel verrijkt als vergiftigt: de verlokkingen en corrumperende uitwerking van de macht zijn maar al te vaak sterker dan de hechtheid en genegenheid van de bloedband. Dit is een geschiedenis van de monarchen, hun gezinnen en hofhoudingen, maar het is ook een portret van het absolutisme in Rusland – en wat mensen verder ook van

Rusland mogen denken, van de Russische cultuur en de Russische ziel, het land is in wezen altijd uitzonderlijk geweest en er is één familie geweest die dat heeft geprobeerd te belichamen. De Romanovs zijn niet alleen de verpersoonlijking geworden van de grootsheid van een vorstelijke dynastie, maar ook van het despotisme; hun geschiedenis is een parabel van de waanzin en arrogantie van de absolute macht. Afgezien van de Romeinse keizers is er geen dynastie die in het collectief bewustzijn zo'n prominente plaats inneemt. Uit beide gevallen zijn universele lessen te trekken over hoe persoonlijke macht werkt, toen en nu. Het is geen toeval dat het woord 'tsaar' is afgeleid van Caesar en dat het Russische woord voor 'keizer' kortweg het Latijnse 'imperator' is.

De Romanovs leefden in een wereld van familiale rivaliteit, imperiale ambitie, verbijsterende glamour, seksuele uitpattingen en regelrecht sadisme; een wereld waarin schimmige vreemdelingen zich plotseling kunnen opwerpen als dood gewaande monarchen, bruiden worden vergiftigd, vaders hun zoons doodmartelen, zonen hun vaders ombrengen, echtgenotes hun echtgenoten vermoorden, een heilige man kan worden vergiftigd en neergeschoten en schijnbaar weer uit de dood opstaan, barbiers en boeren aanspraak maken op de troon; waarin reuzen en freaks worden verzameld, er met dwergen wordt geworpen, afgehakte hoofden worden gekust, tongen worden uitgerukt, ledematen worden afgezet, rectums met staken worden doorboord, kinderen worden afgeslacht; hier lopen door modegrillen bezeten, nymfomane tsarina's rond, evenals lesbiennes die er ménages à trois op na houden en een tsaar die de meest erotisch getinte correspondentie voerde die ooit van een staatshoofd bewaard is gebleven. Maar dit is ook het rijk dat werd opgebouwd door spijkerharde veroveraars en briljante staatsmannen, die Siberië en de Oekraïne veroverden, Berlijn en Parijs innamen, en dat mensen als Poesjkin, Tolstoj, Tsjajkovski en Dostojevski voortbracht; een beschaving die qua cultuur en schoonheid haar weerga niet kent.

Buiten hun context lijken deze excessen zo overdreven en onwaarschijnlijk dat veel nuchtere historische onderzoekers de waarheid bedeesd afzwakken. Per slot van rekening zijn de legendes waarmee de Romanovs zijn omgeven – die in Hollywoodfilms en televisieseries altijd zo sappig worden opgevoerd – net zo krachtig en hardnekkig als de feiten. Om deze reden moet de verteller van dit verhaal voorzichtig omspringen met melodrama, mythologie en teleologie – het gevaar retrospectief geschiedenis te schrijven – en zelfbewust omgaan met de methodologie. Sceptis is noodzakelijk; een scherp beeld vraagt om voortdurende analyse en bekrachtiging. Maar een van de voordelen van verhalende geschiedenis is dat elk bewind in een context kan worden geplaatst en op die manier een portret schetst van de ontwikkeling van Rusland, de Russische autocratie en de Russische ziel. Deze enorm uitvergroete persoonlijkheden, getekend door de autocratie, reflecteren een verwrongen beeld waarin echter alle elementaire karaktertrekken van de mens te herkennen zijn.

Als we aannemen dat het besturen van Rusland altijd een ontzagwekkende uitdaging is geweest, dan kon de rol van autocraat eigenlijk alleen goed worden vervuld door een genie – en daarvan lopen er in de meeste gezinnen nu eenmaal heel weinig rond. Op falen stond een wisse dood. 'Het staatsbestel in Rusland komt neer op despotisme getemperd door wurging,' merkte de Franse schrijfster Madame de Staël fijntjes op. Het was een baan met duidelijke risico's. Zes van de laatste twaalf tsaren werden vermoord: twee door middel van verstikking, één door middel van dolksteken, één door middel van dynamiet, twee door middel van de kogel. Bij de afsluitende ramp in 1918 werden achttien Romanovs vermoord. Zelden was een drinkbeker zo glanzend en zo giftig. Ik besteed vooral aandacht aan alle opvolgingskwesaties: die vormen altijd de beste test voor de stabiliteit van een bepaald bewind. Ironisch genoeg kiezen de Russische presidenten twee eeuwen nadat de Romanovs eindelijk tot wetgeving rond de troonopvolging waren gekomen in feite nog altijd zelf hun opvolger, zoals Peter de Grote dat al deed. En of het nu gaat om een soepele overdracht of een uitzichtloze overgang, deze momenten van buitengewone spanning, wanneer de noodzaak tot handelen maakt dat mensen zich bedienen van alle denkbare slimmigheidjes en alle mogelijke intriges, tonen de fundamentele werking van de macht.

Het hele tsarendom draaide om de projectie van verhevenheid en macht. Maar die moest altijd samengaan met wat Otto von Bismarck, rivaal en bondgenoot van de Romanovs, 'de kunst van het mogelijke, het haalbare, de kunst van de tweede keus' heeft genoemd. Voor de Romanovs hing de kunst van het overleven af van het bewaren van het evenwicht tussen verschillende clans, belangen en persoonlijkheden, zowel aan het minuscule hof als in hun reusachtige rijk. De tsaren moesten zich verzekerd weten van de steun van hun leger, de adel en de regering. Als ze die alle drie verspeelden, was het einde van hun bewind waarschijnlijk nabij – en daarmee, zoals in autocratieën doorgaans het geval is, ook het einde van hun leven. Dus de vorsten moesten zich niet alleen bezighouden met het potentieel dodelijke politieke steekspel, maar tegelijk onbegrensd, bijna bovenmenselijk gezag uitstralen. Een tsaar kon wreed zijn, zolang hij maar geloofwaardig wreed was. Heersers worden vaak niet omwille van hun bruutheid vermoord, maar omdat ze hun geloofwaardigheid hebben verspeeld. En tsaren moesten bij hun hovelingen vertrouwen en respect inboezemen en bij de boeren heilig ontzag wekken, want die vormden negentig procent van hun onderdanen en zagen hen als welwillende maar strenge 'vadertjes'. Van hen werd verwacht dat ze hun volgelingen hard aanpakten en goed zorgden voor hun 'boerenkinderen': 'De tsaar is goed,' zeiden de boeren, 'maar de adel is slecht.'

Macht is altijd persoonlijk: elke studie van een hedendaagse, democratisch gekozen westerse leider wijst uit dat die zelfs in een transparant staatsbestel met relatief korte bewindsperiodes een duidelijk persoonlijk stempel op zijn beleid drukt. Zo'n democratische leider vertrouwt vaak minstens evenzeer op een kring

van vertrouwelingen als op zijn vakministers. Macht is aan elk hof net zo veranderlijk als iemands persoonlijkheid. Het circuleert als in een hydraulisch systeem van en naar de bron, waarbij de stroom elk moment kan worden verlegd en soms zelfs omgekeerd. In een autocratie is de macht altijd in beweging en net zo onvoorspelbaar als de wisselende stemmingen, contacten en omstandigheden, zowel persoonlijk als politiek, van één persoon en zijn of haar onoverzienbare, woelige rijk. Alle hoven functioneren op een vergelijkbare manier. In de 21e eeuw doen de nieuwe autocratieën in Rusland en China in veel opzichten denken aan die van de tsaren: ze worden geleid door een kleine, ontoegankelijke klik die zich enorme rijkdommen toe-eigent en functioneert volgens een hiërarchisch patroon van cliëntelisme, en die zich voegt naar de grillen en nukken van de leider. In dit boek wil ik de onzichtbare, geheimzinnige alchemie van de macht in kaart brengen om antwoord te krijgen op de grote vraag van de politiek, die door de sluwe machtspoliticus Lenin bondig werd geformuleerd als: *kto kogo* – wie krijgt wie eronder?

In een autocratie wordt het persoonlijke uitvergroot, is al het persoonlijke politiek en vertaalt nabijheid tot de vorst zich in macht, als de gouden glans van de kroon die bezit neemt van iedereen die er mee in aanraking komt. Er bestonden verscheidene geijkte manieren om het vertrouwen van de tsaar te winnen. De eerste was te dienen aan het hof, in het leger of de regering, en dan vooral door het behalen van een militaire overwinning. De tweede was door veiligheid te garanderen: elke heerser, en niet alleen in Rusland, heeft immers ordehandhavers nodig. De derde was mystiek: de ziel van de tsaar in contact brengen met het goddelijke. En de vierde en oudste manier was amoreus of seksueel, vooral in het geval van tsarina's. De tsaren konden hun dienaren van hun kant overladen met geld, lijfeigenen en adellijke titels. Tsaren die de gangbare manier van zakendoen aan het hof negeerden of tegen de wens van hun potentaten, met name hun generaals, te rigoureuze ingrepen in het buitenlandbeleid, liepen het risico te worden vermoord – moord was in de autocratie bij gebrek aan een openlijke oppositie een van de weinige manieren waarop de elite zijn protest kenbaar kon maken. (Het volk kon in de steden protesteren door oproer te kraaien en op het platteland konden de boeren in opstand komen, maar voor een tsaar waren de hovelingen in zijn directe omgeving veel dodelijker dan een stel boeren ver weg – en slechts één tsaar, Nicolaas II, werd afgezet als gevolg van een volksopstand.)

Intelligente tsaren begrepen dat er geen onderscheid bestond tussen hun publieke optreden en hun privéleven. Hun privéleven zoals zich dat aan het hof afspeelde was onvermijdelijk een verlengstuk van hun politieke leven: 'Het is uw lot,' schreef de Romeinse historicus Cassius Dio over Augustus, 'te leven alsof u in het theater staat met de hele wereld als uw publiek.' Maar zelfs op zo'n toon was de echte besluitvorming altijd omgeven door een waas van geheimzinnigheid en gebaseerd op het persoonlijk vertrouwen van de heerser (zoals dat in het

Kremlin vandaag de dag nog altijd het geval is). Het is even onmogelijk Peter de Grote te begrijpen zonder zijn naakte dwergen en met dildo's zwaaiende nep-pausen, als zonder zijn bestuurlijke hervormingen en buitenlandbeleid in ogen-schouw te nemen: hoe excentriek het systeem ook was, het werkte en zorgde ervoor dat talent boven kwam drijven. Ironisch genoeg begonnen twee van de meest kundige ministers, Sjoevalov en Potjomkin, hun loopbaan als minnaar van hun vorst. De Turkse barbier van tsaar Paul, Koetajsov, verwierf net zo veel invloed als een geboren edelman. Daarom moet een historicus die zich met de Romanovs bezighoudt niet alleen oog hebben voor de beleidsbesluiten en de statistieken over de staalproductie, maar ook voor het turbulente liefdesleven van Catharina de Grote en de liederlijke capriolen van Raspoetin. Hoe meer macht ministers verwierven, des te meer lieten de autocraten hen door hun eigen vertrouwelingen in de wielen rijden. Bij getalenteerde heersers gaf dit hun daden iets mysterieus, schrikbarends en ontzagwekkends, maar in het geval van incompetent tsaren gooide dit het openbaar bestuur hopeloos in de war.

Het succes van de autocratie hangt geheel af van de geschiktheid van het individu. 'Het geheim van de adel,' schreef Karl Marx, 'schuilt in de zoölogie': het fokgedrag. In de zeventiende eeuw gebruikten de Romanovs bruidsschouwen (schoonheidswedstrijden) om hun Russische bruiden te kiezen, maar begin negentiende eeuw kozen ze hun vrouwen uit 'de stoeterij van Europa', de Duitse vorstendommen, zodat ze aansluiting vonden bij de andere Europese vorstenhuizen. Maar het fokken van politici is geen wetenschappelijk gebeuren. Hoeveel families brengen één buitengewone leidersfiguur voort, laat staan – dankzij biologische toevaligheden en listige paleisintriges – twintig generaties monarchen, die allemaal geacht werden als scherpzinnige autocraten op te treden? Maar heel weinig politici die uit vrije wil voor een politieke loopbaan hebben gekozen kunnen de eisen en druk van zo'n hoog ambt aan. En dan belandden tsaren ook nog eens op een veel willekeuriger manier op hun troon. Toch moesten ze tegelijk dictator en opperbevelhebber, hogepriester en 'vadertje' zijn, en om al die rollen voldoende te kunnen vervullen moesten ze beschikken over alle kwaliteiten die de socioloog Max Weber als volgt heeft opgesomd: de 'onalledaagse genadegift', de 'geldigheid van legale wetgeving' en het 'gezag van "wat er altijd was en altijd terugkeert"', met andere woorden, charisma, legaliteit en traditie. En dan moesten ze ook nog eens daadkrachtig en wijs zijn.

De Romanovs brachten twee politieke genieën voort – de 'Groten', Peter en Catharina – en meerdere andere getalenteerde en charismatische leiders. Na de moord op tsaar Paul in 1801 toonden alle monarchen zich plichtsgetrouw en ijverig, en de meesten van hen waren krachtige persoonlijkheden, intelligent en competent, maar de post was voor gewone stervelingen zo afschrikwekkend dat niemand ernaar uitzag om de troon te bestijgen: dat was eerder een last dan een lust. 'Hoe kan één man nou [Rusland] besturen en alle misstanden rechtzetten?'

vroeg de toekomstige Alexander I zich af. 'Dat zou niet alleen onmogelijk zijn voor een man van normale begaafdheid als ik, maar zelfs voor een genie...' Hij fantaseerde hardop dat hij alles misschien maar beter achter zich kon laten om een boerderijtje aan de Rijn te beginnen. Zijn opvolgers keken allemaal met angst en beven naar de troon en probeerden uit alle macht onder de troonopvolging uit te komen; maar als ze tegen wil en dank toch op de troon belandden, moesten ze alles op alles zetten om te overleven.

Peter de Grote begreep dat de autocratie vereiste dat hij onvermoeibaar alert bleef en dreigde. De gevaren van het leiden van dit ongelooflijk grote land en tegelijk zonder duidelijke regels of beperkingen als despoot de teugels stevig in handen houden waren zo groot, dat het in de meeste gevallen te makkelijk was – en is – de Russische heersers van paranoia te beschuldigen: extreme waakzaamheid, ondersteund door plotselinge geweldsuitbarstingen, was en is eigen aan hun positie. Als ze al ergens last van hebben, dan is het de grappige verzuchting van keizer Domitianus (nota bene kort voordat hij werd vermoord) dat 'het lot van keizers beklagenswaardig was, omdat men pas van hen geloofde dat er een samenzwering was ontdekt wanneer zij zelf daar het slachtoffer van waren geworden'. Maar angst alleen was niet voldoende: zelfs nadat hij miljoenen mensen de dood in had gejaagd klaagde Stalin nog altijd dat niemand hem gehoorzaamde. Autocratie 'is niet zo eenvoudig als je denkt', merkte de hoogst intelligente Catharina op: 'onbegrensde macht' was een droombeeld.

Hozeer ze ook aan praktische beperkingen, beperkte inzichten en middelen gebonden waren, de grillige besluiten van individuen gaven Rusland wel degelijk vaak richting, zij het zelden zoals bedoeld. Om de Pruisische veldmaarschalk Helmuth von Moltke te parafraseren: politieke 'plannen overleven maar zelden het eerste contact met de vijand'. Toevalligheden, spanningen, persoonlijkheden en puur geluk vormen – binnen de mogelijkheden van de keuze tussen 'wapens en boter' – het ware politieke landschap. Potjomkin, de beste minister die de Romanovs ooit hebben gehad, hield Catharina de Grote voor: politici moeten nooit alleen reageren op onvoorziene gebeurtenissen, maar altijd proberen 'de gebeurtenissen naar hun hand te zetten'. Of zoals Bismarck het formuleerde: 'Het is de taak van de staatsman om goed te luisteren naar Gods voetstappen in de loop van de geschiedenis, en Hem dan bij Zijn jaspanden te grijpen als Hij voorbijkomt.' De Romanovs probeerden maar al te vaak wanhopig en verbeterd tegen de loop van de geschiedenis in te gaan.

De aanhangers van de Russische autocratie geloofden dat alleen een almachtige figuur met door God gegeven gezag de stralende waardigheid kon doen gelden die nodig was om dit multinationale rijk te leiden en te imponeren en de vele belangen van zo'n enorm land te behartigen. Tegelijk diende de vorst de heilige missie van het orthodoxe christendom te belichamen en inhoud te geven aan de bijzondere rol die de Russische natie in de wereldgeschiedenis speelt. Aangezien

geen man of vrouw al die eisen alleen kon vervullen, was het van het grootste belang dat de persoon in kwestie goed kon delegeren. De meest tirannieke van alle Romanovs, Peter de Grote, beschikte over een bijzonder talent om in heel Europa precies de juiste mensen te vinden en benoemen. En het is geen toeval dat Catharina de Grote zowel de meest briljante minister (Potjomkin) als bevelhebber (Soeovorov) aanstelde die de Romanovs ooit zouden dienen. Stalin, die zelf ook een vaardige hand had bij het uitkiezen van zijn ondergeschikten, vond dat zelfs Catharina's grootste talent. De tsaren zochten ministers met aanleg om te heersen en moesten tegelijk zelf de touwtjes in handen zien te houden: een Romanov zou nooit een krachtige Richelieu of Bismarck naast zich dulden. De autocraten dienden boven de politiek te staan – en tegelijk zelf geslepen politici te zijn. Als ze de macht op verstandige wijze delegeerden en in grote lijnen naar goedbedoelde adviezen luisterden, dan kon zelfs een niet bovenmatig getalenteerde heerser veel bereiken, hoewel de moderne autocraat zich voor net zo veel complexe kwesties gesteld zag als de democratische politici van tegenwoordig.

Het contract van de tsaar met het volk was eigen aan het primitieve Rusland van boeren en edelen, maar doet in sommige opzichten ook denken aan dat van de 21e eeuw: roem en aanzien in het buitenland en veiligheid in het binnenland in ruil voor het bewind van één persoon en zijn hof en hun vrijwel onbegrensde zelfverrijking. Het contract besloeg vier terreinen: het geloof, het rijk, de natie en het leger. In de twintigste eeuw beschouwde de laatste tsaar zichzelf als de vaderlijke hoeder van een land dat zijn persoonlijk bezit was – en dat met de goddelijke zegen. Die gedachte was in de loop van de tijd ontstaan: in de zeventiende eeuw konden de patriarchen (hoge geestelijken van de Orthodoxe Kerk) het oppergezag van de tsaar nog ter discussie stellen. Nadat Peter de Grote het patriarchaat had afgeschaft, kon de dynastie zich bijna opwerpen als een theocratie. De autocratie werd tijdens de kroning geheiligd door middel van de zalving van de tsaar als een bovenmenselijk bemiddelaar tussen God en de mens. Alleen in Rusland werd de staat, die feitelijk bestond uit inwisselbare functionarissen, zo ongeveer heilig verklaard. Maar ook dat was in de loop van de tijd zo gegroeid. Hoewel er vaak wordt gewezen op de erfenis van de Byzantijnse keizers en de Mongoolse khans, had de titel van tsaar in de zestiende eeuw nog niets bijzonders. De tsaren ontleenden hun charisma toen in hoofdzaak nog aan de middeleeuwse koninklijke christologie, net zoals de andere Europese vorsten. Maar anders dan de rest van Europa ontwikkelde Rusland geen onafhankelijke volksvergaderingen en burgerlijke instellingen, zodat de Middeleeuwen er in zekere zin langer voortduurden – tot in de twintigste eeuw aan toe, toen het land zelfs in vergelijking met het hof van de Duitse keizers vreemd en ouderwets aardeed. Deze mystieke missie, die het bewind van de Romanovs tot 1917 aan toe moest rechtvaardigen, verklaart voor een groot deel waar de laatste tsaar Nicolaas en zijn vrouw Alexandra hun onbuigzame overtuigingen vandaan hadden.

De autocratie werd gelegitimeerd door haar gestaag groeiende, multireligieuze, multi-etnische rijk, toch beschouwden de latere tsaren zichzelf eerst en vooral als leider van de Russische natie en pas in de tweede plaats als die van de gehele Slavische gemeenschap. Hoe meer zij het Russisch nationalisme omhelsden, hoe meer ze hun enorm omvangrijke niet-Russische bevolkingsgroepen uitsloten en vaak ook vervolgden, denk aan de Polen, Georgiërs, Finnen, en al helemaal aan de Joden. Of zoals de rebbe in *Fiddler on the Roof* (*Anatevka*) grapte: ‘God zegene de tsaar en moge Hij hem... ver bij ons uit de buurt houden.’ Deze tegenstelling tussen het rijk en de natie was de bron van veel moeilijkheden. Het hof van de Romanovs was een mengeling van een particulier landgoed, een orthodoxe kruisvaardersorde en een legerhoofdkwartier: kwaliteiten die elk op een heel andere manier een deel van de zendingsdrang en agressie kunnen verklaren van de opeenvolgende Romanovregimes, de Sovjet-Unie en de tegenwoordige Russische Federatie.

Al in de tijd voor de industriële revolutie stond de agenda van de tsaar vol religieuze plechtigheden en militaire parades, om nog maar te zwijgen van factionele strijdpunten en familieruzies, waardoor er maar heel weinig tijd overschoot om eens dieper na te denken over hoe complexe vraagstukken konden worden opgelost. Zelfs voor een geboren politicus zou het in de beperkte ambtstermijn van vijf jaar al een slopende klus zijn geweest, om nog maar te zwijgen van een bewind dat levenslang duurde – en veel tsaren heersten wel 25 jaar aan een stuk of langer. Gegeven het feit dat de meeste leiders in onze democratieën binnen tien jaar op hun post de waanzin al nabij zijn, hoeft het nauwelijks verbazing te wekken dat tsaren die decennialang heersten vroeg of laat uitgeput en verward raakten. De mogelijkheid van de tsaar om de juiste beslissingen te nemen werd daarnaast ingeperkt door de informatie die hij kreeg van zijn entourage: alle monarchen beweerden dat ze omgeven waren door leugenaars. Hoe langer ze op de troon zaten, hoe meer ze geloofden wat ze wilden geloven. ‘Kijk uit dat je niet verkeizert en verpurpert,’ waarschuwde Marcus Aurelius; alleen was dat makkelijker gezegd dan gedaan. Met het verstrijken van de eeuwen werden de eisen alleen maar zwaarder. Het was moeilijker aan het hoofd te staan van een rijk met treinen, telefoons en zware slagschepen dan met paarden, kanonnen en donderbussen. Hoewel dit een studie naar persoonlijke macht is, ontnemt te veel aandacht voor het persoonlijke het zicht op de werking van het grotere historische tij, van de kracht van ideeën en het schokeffect van staal, dynamiet en stoom. De technische vooruitgang maakte de uitdagingen voor de middeleeuwse autocratie alleen maar groter.

Wanneer je leest over de chaotische handelswijze en wispelturige decadentie van de zwakke tsaren van eind zeventiende eeuw en de hedonistische tsarina’s van de achttiende eeuw, vraag je je als historicus (en als lezer van dit boek) onwillekeurig af: hoe kon Rusland zo succesvol zijn wanneer het zo slecht en door zulke groteske figuren leek te worden bestuurd? Maar zelfs wanneer er een kind of

een gek op de troon belandde, bleef de autocratie nog altijd functioneren. ‘God zit in de hemel en de tsaar zit ver weg,’ zeiden de boeren, die in hun afgelegen dorpen maar weinig wisten van wat er in Sint-Petersburg allemaal gebeurde. Dat kon hun ook niet schelen, zolang het centrum het maar hield. En het centrum hield het doordat de Romanovdynastie altijd boven en voor het politieke stelsel van familiebanden en persoonlijke connecties stond, dat feitelijk – hoewel soms getekend door grote onderlinge strijd – de grote steunpilaar was voor de troon bij het besturen van het rijk. Het stelsel was flexibel. Wanneer een tsaar trouwde voegde de familie van de bruid zich bij de machtselite. Daarnaast benoemden tsaren protegés, succesvolle generaals en bekwame vreemdelingen, met name Tataarse prinses, Baltische Duitsers en Schotse jakobieten, die vers bloed inbrachten in dit geheiligde netwerk en Rusland de sociale basis verschaften om uit te groeien tot zo’n succesvolle voor-moderne mogendheid.

Er bestond een hecht bondgenootschap tussen de Romanovs en de adel, die de steun van de troon nodig had om zijn lijfeigenen en landgoederen onder controle te houden. De lijfeigenschap was de basis van dit verbond. Het ideaal van de autocratie was in feite een overeenkomst waarbij de Romanovs de absolute macht opeisten en imperiale glorie leverden terwijl de adel ongehinderd zijn landgoederen kon bestieren. De kroon was grootste grootgrondbezitter van allemaal, zodat de monarchie nooit de speelbal van de adel werd, zoals in Engeland en Frankrijk gebeurde. De telgen van de onderling verbonden adellijke families dienden in het openbaar bestuur, de rechtspraak en bovenal in het klassieke dynastiek-aristocratische leger, dat zich maar zelden tegen de tsaar keerde en in plaats daarvan fungeerde als een doeltreffend instrument voor de uitbreiding van en het behoud van de samenhang binnen het rijk. Adel en boeren wisten zich verbonden door de krachtige ideologie van tsaar, God en natie. Aangezien de Romanovs tijdens een vreselijke burgeroorlog, de Tijd der Troebelen (1603-1613), aan de macht waren gekomen, stond het bewind al meteen vanaf het begin op een stevig militair fundament. De aanhoudende oorlogen tegen de Polen, Zweden, Ottomanen, Britten, Fransen en Duitsers betekenden dat de autocratie zich ontwikkelde als commandocentrum, haar adel mobiliseerde en voortdurend westerse technologie aantrok. De kroon en adel buiten de lijfeigenen uit. Die moesten belasting betalen, graan leveren en als soldaat in het leger dienen, en waren veel goedkoper op de been te brengen dan in de rest van Europa. Het succes waarmee de Romanovs hun land bijeen wisten te houden en de diepgewortelde angst voor verdere onrust maakten dat de dynastie altijd kon rekenen op de steun van de adel en dat de veiligheid van de monarchie – met de jaren 1730, 1825 en 1916-1917 als zeldzame uitzonderingen – min of meer was gegarandeerd, ook al werd er incidenteel wel eens een tsaar uit de weg geruimd. Het grootste deel van de tijd konden de Romanovs en hun volgelingen tot wederzijds voordeel samenwerken aan de geheiligde, prestigieuze en winstgevendende onderneming van het

afslaan van buitenlandse agressie en het opbouwen van een eigen rijk. Daarom gaat dit boek ook niet alleen over de Romanovs, maar tevens over andere families, zoals de Golitsyns, de Tolstojs en de Orlovs.

De spil van het bondgenootschap was het hof, de verzamelplaats van trofeeën, een exclusieve club met veel glamour en allure, waar zogenaamde lichtgewichten als de tsarina's Anna en Elisabeth buitengewoon behendig bleken in het fijntjes afstemmen van de verhoudingen met hun snoevende magnaten. Dit verbond bloeide tot de Krimoorlog in de jaren vijftig van de negentiende eeuw, toen het oude regime op de een of andere manier moest worden omgetoverd tot een levensvatbare moderne staat. De buitenlandse strijd dwong het rijk van de Romanovs deel te nemen aan een afmattend geopolitiek steekspel met Groot-Brittannië, Duitsland, Japan en Amerika, wier rijkdom en technologisch peil dat van Rusland vergaand overtroffen. Het Russische potentieel kon alleen worden waargemaakt door het bezit van landbouwgrond te hervormen, hals over kop te industrialiseren met behulp van westerse kredieten, bredere lagen van de bevolking bij de politiek te betrekken en de corrupte, repressieve autocratie te ontmantelen, iets waarmee de laatste twee Romanovs, Alexander III en Nicolaas II, zich vanuit ideologisch oogpunt allerminst konden verenigen. Ze stonden voor een raadsel: hoe konden ze in een onderontwikkelde samenleving de grenzen van hun uitgestrekte land veiligstellen en tegelijk genoeg imperiale macht tentoonspreiden? Als ze in het buitenland geen stand konden houden, verloren ze hun geloofwaardigheid in eigen land. Hoe meer steken ze in eigen land lieten vallen, hoe minder krachtig ze hun imperium in het buitenland konden doen gelden. Als ze bluften en dat kwam aan het licht, dan moesten ze ofwel vernederd de aftocht blazen, ofwel doorvechten en een revolutionaire ramp riskeren.

Zelfs Peter en Catharina zouden de gevaren van revolutie en wereldoorlog, waar Nicolaas II zich begin twintigste eeuw voor gesteld zag, waarschijnlijk niet hebben kunnen afwenden. Maar het was een ongelukkig toeval dat de Romanov die met de zwaarste crises werd geconfronteerd de minst capabele en meest kleingeestige van alle tsaren was, en de meest onfortuinlijke. Nicolaas kon mensen niet goed inschatten en evenmin goed delegeren. Terwijl hijzelf de rol van autocraat niet goed aankon, gebruikte hij zijn macht om zich ervan te verzekeren dat niemand anders die rol op zich kon nemen.

Uitgerekend het succes van de oude gebruiken tot medio negentiende eeuw maakte het des te moeilijker die te veranderen. Net zoals de radicale en moordzuchtige cultuur van de Sovjet-Unie zich alleen aan de hand van de marxistisch-leninistisch-stalinistische ideologie laat begrijpen, zo laten de vaak bizarre, onbezonnen en tot mislukken gedoemde handelingen van de Romanovs zich alleen begrijpen aan de hand van de ideologie van de heilige autocratie. De autocratie deформeerde uiteindelijk de monarchie, die verwerd tot een doel op zich, een fetisj die een hinderpaal vormde bij het besturen van een moderne staat: de onmo-

gelijke opgave op dit punt was hoe kundige politici aan te trekken en de betrokkenheid bij het bewind te vergroten zonder de wankelende steunpilaren van Kerk en adel – door Trotski betiteld als de wereld van 'iconen en kakkerlakken' – verder te ondergraven.

Per slot van rekening laten het tijdperk van de grote dictators in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw en de nieuwe autocratieën van de vroege 21e eeuw zien dat de moderne tijd en autoritaire systemen geenszins onvereenigbaar met elkaar zijn – zelfs niet in de huidige wereld met zijn internet en continue nieuwsstroom. Het was de specifieke aard van de tsaristische monarchie en de Russische samenleving die het systeem onwerkbaar maakte. De oplossingen waren niet zo eenvoudig als ze nu met – door zelfvoldane westerse superioriteit vergrote – wijsheid achteraf lijken. De hervormer Alexander II leerde de les die Marcus Aurelius heersers al had voorgehouden: 'Het is het lot van een vorst om goed te doen, maar een slechte naam te krijgen.' Westerse historici verwijten de laatste twee tsaren dat ze geen aanzet tot democratisering hebben gegeven. Dat had echter heel goed averechts kunnen uitpakken: zo'n ingrijpende operatie was de patiënt mogelijk al veel eerder fataal geworden.

Het lot van de laatste Romanovs was ongelooflijk wreed en wordt vaak als onvermijdelijk voorgesteld, maar we moeten wel bedenken dat de monarchie zo krachtig was dat Nicolaas II maar liefst 22 jaar op de troon kon blijven zitten – waarvan de eerste tien jaar zelfs met enig succes – en dat ze oorlogen, nederlagen, revolutionaire woelingen en drie jaar wereldoorlog wist te doorstaan. De Februarirevolutie van 1917 richtte de monarchie te gronde, maar de tsaar en zijn gezin waren pas echt ten dode opgeschreven toen ze in oktober dat jaar, zeven maanden na de troonsafstand, in handen van de bolsjewieken vielen. En zelfs toen overwoog Lenin nog verschillende scenario's voordat hij besloot tot die gruwelijke misdaad: het afslachten van ouders en onschuldige kinderen. Niets in de geschiedenis is onvermijdelijk.

Dit bloedbad markeert het einde van de dynastie en van onze vertelling, maar vormt niet het einde van het verhaal. Het hedendaagse Rusland wordt nog altijd achtervolgd door de echo van zijn verleden. Zelfs de botten van de laatste Romanovs zijn nog altijd onderwerp van felle politieke en religieuze controverses en hun imperiale belangen – van Oekraïne tot de Baltische landen, de Kaukasus tot de Krim, Syrië en Jeruzalem tot het Verre Oosten – definiëren Rusland en de wereld tot op de dag van vandaag. Bespat met bloed, bekleed met goud, getooid met diamanten leidden de Romanovs een avontuurlijk, wellustig maar ook tragisch bestaan. Hun opkomst en ondergang zijn nog altijd even fascinerend als relevant, een even dramatische als tot nadenken stemmende kroniek van vaders en zonen, megalomanen, monsters en heiligen.<sup>1</sup>